UYUMSAMA ALANI VE DİLLERİN BELGELENMESİ: ÇULIMCA İLE İLGİLİ BAZI TESPİTLER

Fırat BAŞBUĞ[1]

ÖZ

Bu çalışmada Sibirya uyumsama alanı ve dil belgeleme üzerine bazı temel kavramlar ele alınmıştır. Trubetzkoy'un *yazıkovoy soyuz (sprachbund)*, Velten'in ise *linguistic area* olarak adlandırdığı bu terimi Türkçede uyumsama alanı ifadesinin karşıladığı düşünülmektedir. Uyumsama alanı genetik akrabalığı bulunmayan komşu dillerin birbiriyle etkileşimini anlatan bir kavramdır. Çalışmada, Çulımcanın Sibirya uyumsama alanındaki konumu ele alınmıştır. Ethnologue'un Dünya Dilleri Kitabına (2016) göre Çulımcanın tehlike derecesi 8b olarak gösterilmiştir. 8b çocuk konuşurun olmadığı, kuşaklar arası doğal dil iletişiminin kalmadığı durumlarda kullanılan bir etiketlemedir. Çulım Türkleri günümüzde Güney Sibirya'da Teguldet ve Paseçnoe köylerinde yaşamlarını sürdürmektedir. Teguldet'te iki, Paseçnoe'de ise yaklaşık dört konuşur Çulım Türkçesi konuşabilmektedir. Çulımcayı anlayabilenlerin sayısı iki köyde 20-40 kişi arasındadır. Son konuşurlarına ulaşılan Çulım Türkçesi için gerekli önlemler alınmadığı takdirde bu dilin de ölü diller arasında yerini alacağı düşünülmektedir. Bu çalışmanın temel amacı bu konuya dikkat çekmektedir.

Anahtar Sözcükler: uyumsama alanı, Çulım Türkçesi, Çulım Türkleri, tehlikedeki diller, Sibirya

Başbuğ, Fırat. "Tehlikedeki Dillerin Belgelenmesi Üzerine: Çulımca İle İlgili Bazı Tespitler". *idil* 6.28 (2016): 217-232.

Başbuğ, F. (2016). Tehlikedeki Dillerin Belgelenmesi Üzerine: Çulımca İle İlgili Bazı Tespitler". *idil*, 6 (28), s.217-232.

[1] firatbasbug(at)gmail.com

Çulım saha araştırması Milli Eğitim Bakanlığı, Moskova Büyükelçiliği ve Sada Enstitüsü tarafından finanse edilmiştir. Çalışmaya katkıları için değerli arkadaşlarım Duygu Özakın'a ve Hilmi Demiral'a ayrıca teşekkür etmek isterim.

LINGUISTIC AREA AND LANGUAGE DOCUMENTATION: SOME REMARKS ON CHULYM TURKIC

ABSTRACT

This paper gives a short review of Siberian linguistic area and some essential concepts of language documentation of Chulym Turkic language. Firstly we suggest to localize *jazykovoj sojuz* of Trubetskoy (1928) and *linguistic area* of Velten (1948) to Turkish as *uyumsama alanı* (convergence area). As is known, linguistic area is a concept widely used to define interactions of non-relative neighbour languages. This paper additionaly reports a study of recent situation of Chulym, a South Siberia language, which is about to disappear. According to Ethnologue's World Languages Book (2016) the degree of danger is shown as 8b (nearly extinct). 8b is labelling that is used in situation there is no child speaker and no natural language communication between generations. At the present time, Chulym Turkic people live in Teguldet and Pasechnoe village in the South Siberia. Two speakers in Teguldet, almost 4 speakers in Pasechnoe are able to speak Chulym Turkic. The number of people who can understand Chulym Turkic is almost 20-40 in these two villages. If necessary precautions are not taken for Chulym Turkic of which the last speakers have been reached, it is thought that this language also would take place among the dead languages. The main objective of the study is remark the recent status of Chulym as an endangered language.

Keywords: linguistic area, Chulym Turkic, Chulym Turks, endangered languages, Siberia

GİRİŞ

Yapılan araştırmalar dünya üzerinde kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olan birçok dilin varlığını göstermektedir. Kaybolan dillerin haritadaki konumlarına baktığımızda Kafkasya ve Sibirya iki sıcak nokta olarak hemen işaretlenmektedir. Gereken önlemler hızlı bir şekilde alınmazsa dilbilimciler hem Kafkasya'da hem de Sibirya'da yakın gelecekte birçok ölü dilden bahsetmek zorunda kalacaktır. Çulım Türk dili artık konuşur sayısı neredeyse kalmayan dillerden biridir. Konuşurlarının Çulım Nehri civarlarında yurtlandığı Çulımca ile ilgili ilk sistematik araştırmanın A. P. Dulzon tarafından yapıldığı söylenebilir. Dulzon ve yetiştirdiği öğrenciler, Çulımcanın belgelenmesi konusunda önemli çalışmalar yapmışlardır. Dulzon, başlangıçta Çulımcanın, bölgenin yerli unsurlarının (Selpuklar ve Ketler) Türkleşmesi sürecinde ortaya çıktığını düşünmektedir. Daha sonraki çalışmalarında ise bu görüşüne biraz daha mesafeli yaklaşmıştır. Çulım Türk dili ile Arinsk ve Pumpokol dilleri arasında morfolojik bir ortaklık bulunmadığını belirten Dulzon; bununla birlikte tipolojik ve fonetik ortaklıkları bir alt katman etkisiyle açıklamıştır (Dulzon, 1973: 28).

Dulzon su isimlerinden yola çıkarak Çulım halkının kökeniyle ilgili bazı tespitler yapar. Bölgenin Türkleşme sürecini üç ayrı etapta inceleyen Dulzon, güneydoğudan Aşağı Çulım'a, güneybatıdan Yukarı Çulım'a ve güneyden Aşağı Kiya'ya doğru bir göçten bahseder. Dulzon'a göre, güneybatıdan gelen Türkler akarsular için –su takısını, güneydoğudan gelenler –yul ya da çul takısını kullanıyorlardı. Kiya'nın 18. yüzyılda Kisu olarak adlandırıldığını, onun solundaki akarsuların ise Yuksu-yul, Kurlusu-yul olarak adlandırıldığını belirten Dulzon, buradan yola çıkarak; güneydoğudan gelen Türklerin, güneybatıdan gelen Türklere göre bölgeye daha geç yerleştiği sonucuna varır. Dulzon, Yauşitinlerin (Sibirya Tatarları'ndan bir grup) 15. yüzyılın ilk yarısında Tom'da bulunduğunu, Aşağı Çulım'a gelen Türklerin, Aşağı Tom'a yerleşen Türklerden önce buraya geldiğini belirtmektedir. Bütün bu bilgilerin konumuzla ilgili olan kısmı ise, Dulzon'un Çulım Türklerinin bu bölgeye "Çulım halkı" olarak gelmediği, daha sonradan bu bölgede bir etnik Çulım halkı oluştuğu iddiasıdır. Bütün bu değerlendirmelerin farklı bilim dallarından gelen bilim insanlarının yeni çalışmalarıyla değişebileceği de göz ardı edilmemelidir. Buraya kadar anlatılanlara bakılarak, Çulım halkının ortaya çıkışıyla ilgili farklı görüşlerin olduğunu söyleyebiliriz.

Sibirya Uyumsama Alanı ve Çulımca

Aynı kökenden gelmediği halde temas sonucu ortak bazı yapısal özellikleri paylaşan üç ya da daha fazla dile sahip coğrafi bölgeyi tanımlamak için kullanılan linguistic area ya da sprachbund (Trubetzkoy 1928; Sherzer 1976: 132; Trask 1996: 315; Campbell 1998: 299; Thomason 2001: 99 Trask 2007: 153), Çulım diline

evsahipliği yapan Güney Sibirya coğrafyası için de kullanılabilir. Hem Trask'in hem Campbell'ın *convergence* olarak adlandırdığı süreç bu kavramın en önemli anahtar kelimesidir. Bu sebeple; *convergence* için Türkçede *uyumsama, linguistics area* ya da *sprachbund* terimi içinse *uyumsama alanı* terimini kullanabileceğimizi düşünüyorum. Trubetzkoy, dil birliği (yazıkovoy soyuz) terimiyle; sözdizim, biçim bilgisi, kültürel söz varlığı ve ses sistemlerinde benzerlikler olan, ancak sistematik ses denkliğine sahip olmayan ve genetik akrabalığı bulunmayan dilleri ifade etmiştir. Trubetzkoy'un dil birliği için, komşuluk ve paylaşılan özellikler iki temel kavram olarak ön plana çıkmıştır. Trubetzkoy'un kavramına 'linguistic area' karşılığı H.V. Velten (1943) tarafından verilmiştir. Bu kavramın geniş çevrelerde duyulmasını sağlayan M.B. Emenau bile terimin bu kadar yaygınlaşacağını tahmin edememiştir. Emenau'nun, şüpheyle yaklaştığı bu terimi daha iyi bir terim bulunana kadar kaydıyla kullanmaya başladığı bilinmektedir (Emenau 1956: 16). Beklenenin aksine, bu terim teknik kusurlarına rağmen yüzyılın en çok benimsenen dilbilim terimlerinden biri haline gelmiştir. Trubetzkoy'dan bu yana terim birçok defa farklı bilim insanlarınca ele alınmış ve çalışmalar birbirine benzer anahtar kavramlar etrafında şekillenmiştir. Muysken (2008: 3), *uyumsama alanı* (linguistic area) için altı temel özellik belirlemiştir:

a) Coğrafi alan,

b) 3 ya da daha fazla dil

c) Paylaşılan yapısal özellikler

d) Temas

e) Tesadüfi olmamak

f) Kalıtsal olmamak

Çulımcanın özellikleri uyumsama alanı içinde incelenirken, komşularıyla olan bütün ilişkiler göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Evenk, Selpuk, Hanti dilleri gibi sadece komşu dillerin değil, baskın dil olan Rusçanın da Çulımca üzerinde gözle görülür bir etkisi hissedilmektedir. Söz birimlerini (lexical items) almak, dilbilgisel özellikleri almaktan daha kolaydır. Ancak bazı durumlarda hem söz hem de dilbilgisel özelliklerin diller arasında paylaşıldığı görülmektedir. Aikhenvald ve Dixon (2001: 14) 'Kategoriler arası ödünç almada bir hiyerarşiden söz edilebilir mi?' ve 'Hangi dil yapıları kararlıyken hangi dil yapıları daha az kararlıdır?' sorularına yanıt vermek için dil bölgesine ve kültür bölgesine bakmak gerektiğinin altını çizer. Konargöçer-avcı/toplayıcılar, tarımla uğraşanlar, kentliler gibi farklı hayat tarzlarına sahip

konuşurların konumu dahi bu dil etkileşiminde doğrudan rol oynar (Aikhenvald ve Dixon 2001: 14).

Sibirya dillerinin tehlikede olmasının önemli nedenlerinden birini *uyumsama alanı* ile açıklamak mümkündür. Çünkü, şiddetli temas sonucu bir dil 'kazanırken', küçük diller terkedilir ve ölür (Aikhenvald ve Dixon 2001: 13). Dulzon'un Çulım dilinin oluşum sürecinde bahsettiği Yenisey dilleri altyapısı bu önermeyle daha iyi anlaşılabilir. Hatırlanacağı gibi, Dulzon da Türk göçleri neticesinde Yenisey dillerinin Türkçenin etkisine girdiğinden ve Çulımcanın böyle bir süreç sonucunda ortaya çıktığını düşünmekteydi. Günümüzde ise benzer bir süreç Rusçanın diğer bölge dilleri üzerindeki etkisiyle hissedilebilir. Hakim dil olan Rusça, bölgedeki diğer diller üzerinde "kazanan" rolünü oynamaktadır. Aikhenvald ve Dixon'un açıklamasıyla diller arası hiyerarşide birkaç etken ön plana çıkar (Aikhenvald ve Dixon 2001: 13):

a-Topluluğun tarzı: Burada, toplulukların dar bir alanda mı yoksa dağınık bir alanda mı yaşadıkları sorusu önemlidir. Dar bir çevredeki yaşam dağınık olanın aksine dillerin ve etnik grupların çeşitliliğini sağlamak için önemlidir. Ayrıca topluluğun aidiyeti, dil ve etnik bağlılıkları gibi etkenler de rol oynar (Andersen 1988: 72). Çulım dilinin başlangıçta izole bir çevrede, komşularla sınırlı bir ilişki kurduğu, ama daha sonraları bu izolasyonu kaybettiği tahmin edilmektedir. Dilin ağızlarının hızlıca kaybolmasının nedenlerinden birinin bu olduğunu düşünmekteyim. Ayrıca günümüzde etnik aidiyet konusunda da konuşurlar arasında sıkı bir bağ olduğu görülmemektedir.

b-Topluluğun hacmi: Küçük toplumlardaki yayılma ölçeği büyüklerden farklılık gösterebilir. Küçük toplumlar büyük toplumlara göre daha sıkı bağlarla bağlıdır. Bu sebeple, büyük toplumlarda dil değişimlerinin yaşanması daha geniş çapta ve hızlıca olur. Çulımcanın Melet ağzı, dar ve kapalı bir çevrede konuşulmasına rağmen yok olmak üzeredir. Yaklaşık Çulım nüfusu 50 olan Paseçnoe köyünde iletişim dili Rusçadır. Çulımcanın Tutal ağzında ise daha büyük ve açık bir toplumdan bahsedebiliriz. Rusların yerel halkla aynı köylere yerleştirilmesi sonucu, topluluğun hacmi artmış ancak Çulımca aleyhine bir durum ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, küçük bir toplum olan Melet konuşurları da görece büyük bir toplum olan Tutal konuşurları da dillerini kaybetmiştir.

c-Topluluk içi ilişkiler: Bu madde; toplumdaki hiyerarşik sınıfların dil ve diyalektler üzerindeki etkisini içerir. Bunlar, "prestijli" dilden "prestijsiz" olana geçen alıntılardır. Örneğin Rusçadan Çulımcaya ya da Çulımcadan diğer komşu dillere geçen bazı öntakıları, ünlemleri bu grupta değerlendirebiliriz. Bilindiği gibi sontakı sistemine sahip olan Türk dillerinde görülen bazı öntakılar, komşu dillerden

ödünçlenen görev kelimeleridir. Çulımcanın Tutal ve Melet ağızlarında özellikle ünlemler ve bağlaçlar artık neredeyse Rusçadır.

d-Diğer topluluklarla temas: Burada temel kriter temasın devamlı mı yoksa nadir mi olduğu, temasın hangi şartlarda ve hangi sosyal düzeyde sağlandığıdır. Sibirya halklarında ticaret, spor, din, evlilik gibi sebeplerden kaynaklanan temasların geçmiş yüzyıllardan beri süregeldiği ve günümüzde de devam ettiği söylenebilir. Çulım ve Hakas toplulukları arasındaki temasın sürekliliği Çulım Türklerinin uzun yıllar boyunca Hakas kabul edilmesine yol açmıştır.

e-Dillilik (lingualism) Seviyesi: Dillilik seviyesiyle kastedilen, bireylerin çokdillilik, ikidillilik gibi dil durumlarından hangisine meyilli olduğudur. Hangi sosyal durumda hangi dilin seçileceği, bu seçimde rol oynayan etkenler etkileşimin sebebini anlamamız için yardımcı olabilir. Çulım Türkleri artık evlerinde bile iletişim olarak Rusçayı tercih etmektedirler. Bu da dilin sonunu getiren etkenlerden biridir.

f-Varsayılan bölgedeki etkileşim çeşitleri: Birebir dil etkileşimleri olduğu gibi, bir dilin konum olarak yakın olan başka dil gruplarıyla etkileşimi de olabilir. Hakasça, Altayca, Rusça gibi dillerin bölgedeki Yenisey ve Altay dillerine etkisi buna örnek gösterilebilir.

g-Konuşurların tutumları: Bazı topluluklar temas ettikleri diğer topluluklardan ödünç kelime almak istemezler. Bunun yerine kendi içlerinde yeni kelimeler türetmeye çalışırlar. Saha araştırmamız sırasında, Melet ağzı konuşuru A. Kondiyakov, kendi oluşturduğu Çulımca sözlüğe, Türkçeden bazı kelimeler eklemiştir. Bunlardan biri de uçak kelimesidir. Kendi sözlüğünde Rusçadan alınan samolet sözcüğü varken, Türkçede bu kelime yerine hangi kelimenin kullanıldığını sormuş ve uçak kelimesini Çulımcadaki bir sözcüğe benzeterek (uçan böceklere verilen ortak adlandırma), sözcüğündeki Rusça *samolet*'in yanına *uçak* sözcüğünü eklemiştir.

Yukarıdaki etkenlerin bir kısmı Çulımca lehineyken bir kısmı aleyhinedir. Ancak Çulımcanın durumunu tespit ederken hem genetik akrabalarıyla hem de bölgesel komşularıyla olan ilişkilerini ortaya koymak gerekir. Türkologların yaptığı dil tasnifleri çok önemli ve değerli olmakla birlikte bazen diğer açıları gözden kaçırmamıza sebep olabilir. Bu sebeple Trubetzkoy'un akrabalıktan ziyade komşuluk ilişkilerine dayanan 'yazıkovoy soyuz' kavramı Sibirya dilleriyle ilgili yapılan bütün çalışmalar için önemlidir. Ural-Altay dilleri, Nostratik diller gibi bazı terimlerin uzun yıllar boyunca benimsenmesi bununla açıklanabilir. S. Starostin, Ural-Altay dillerinden Ural'ı ayırdığında bile Nostratik diller içerisinde Altay dillerine en yakın grup olarak Ural dillerini işaret ediyordu. Ural, Altay, Hint-Avrupa dilleri ve bu

nostratik çekirdek, Greenberg'in 'Avrasya ailesi' ile de uyumluydu (Starostin 2003). Trubetzkoy'a göre, bir dil ya da dil ailesi aynı zamanda farklı dil birliklerine ait olabileceği gibi, iki dil birliğinin arasında da yer alabilir. Çulımca bazı dil özellikleriyle Türk dilleri ailesine aitken, bazı özellikleriyle Yenisey dillerine yaklaşmaktadır. Bu bakımdan komşu dilleri sadece genetik akrabalıklara göre sınıflandırmak yerine, karşılaştırmalı dilbilim yöntemlerinden de yararlanan ve çağdaş kriterlere göre özelliklerini tanımlayan farklı yaklaşımlardan da yararlanılmalıdır. Bütün bu bilgiler ışığında Çulım Türk dilinin genetik akraba dillerden, komşu dillerden ve doğayla ilişkilerden kaynaklı çeşitli özellikler taşıdığı söylenebilir. Bir diğer deyişle; Çulımcanın söz varlığında Yenisey etkilerinin, konuşurların dünya görüşünde doğayla ilişkilerin hissedildiği, dilbilgisi çekirdeğinin ise arkaik unsurlar barındıran bir Türk dili olduğunu ifade edebiliriz.

Tehlikedeki Dillerin Belgelenmesi ve Çulımca

Tehlikedeki dillerle uğraşan bilim insanlarının belki de en fazla duyduğu cümlelerden biri 'Dilbilimciler, dünyada ... dil olduğunu ve bunların yaklaşık yüzde ... 'nın bu yüzyılda kaybolacağını tahmin etmektedir' şeklindeki ifadedir. Bu sayılar ve oranlar farklı araştırmalara göre değişebilmektedir. Telafuz edilen korkunç rakamların az bir kısmı, konuşur nüfusunun yok olmasından kaynaklıdır. Dillerin ölmesinin birincil sebebi, konuşurun siyasi ve/veya ekonomik sebeplerle kendi anadilini terkedip, komşu kültüre katılması ve dilini değiştirmesidir (Grenoble 2011: 27). Gözlemini yaptığımız Çulımca tam olarak bu sebeple kaybolma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Dilin konuşurlarının çok az bir kısmı kendi anadilini kullanmaya çalışırken, nüfusun büyük bir kısmı 'kararlı' dil olan Rusçaya geçmiştir.

Dil belgeleme; temel olarak, dili temsil edebilecek verilerin toplanmasını, çeşitli araçlarla işlenmesini ve sunulmasını amaçlar. Belgeleme, dilin kullanımına dair işlenmemiş verileri toplama, kayıt altına alma, işleme ve diğer araştırmacıların-konuşurların kullanımına sunma faaliyetlerinin bir bütünüdür. Diğer bir ifadeyle; dil belgeleme, sadece veri toplamadan oluşan bir süreç değildir. Ancak veri toplama bu sürecin önemli bir parçasıdır. Çünkü, bu faaliyetin temel amaçlarından biri, dile erişimi olmayanlara dilin en gerçek halini sunmaktadır. Çoğu zaman dil belgeleme ile koşut giden dil betimleme ise dilbilimsel veriye odaklanan bir model kurma faaliyeti ve bunun sonuçlarını ifade eder. Dil betimlemenin amacı, betimlemeyi kullanan kişinin dilin nasıl çalıştığını anlamasını sağlamaktır (Lehmann 2001: 7). Teoride bu iki süreç birbirinden ayrılsa da uygulamada birbirlerini tamamlayabilir. Belgeleme, erişimi olmayanlara dili açar ve onlara bu dil hakkında incelemeler yapmayı sağlar. Belgelemenin sağladığı verilerle, dilin mantıksal yapısını kullanarak gelecekte yeni veriler üretilebilir, yeni çalışmalar yapılabilir ve hatta yeni ortaya atılan teorilerle betimleyici gramer kitapları yazılabilir. Çağdaş dil belgeleme yöntemlerini,

geçmişteki örneklerden ayıran ya da ayırması gereken de budur. Lehmann'a göre, birçok betimleyici gramer, bu dillerle ilgili yeni doğal metinler üretmeye izin vermemektedir. Bu önerme, bu betimlemelerin değersiz olduğu anlamına gelmez, onlar sadece çağdaşlarından farklı bir şekilde hizmet ederler (Lehmann 2001: 8). Kaybolan diller örneğinde, yeni verilere ulaşma ya da var olan veriyi konuşurlarla gözden geçirme imkanı yoktur. Bu sebeple, dillerin hızla kaybolduğu günümüzde, bu kayıplara karşı mücadele etmek için sürekliliği olan çok katmanlı kayıtlara ihtiyacımız vardır. (Himmelmann 2006: 5).

Bilindiği gibi Saussure'de dil toplumsaldır (bellek olgusu), söz bireyseldir (yaratma olgusu). Bireysel söz, çok sayıda değişiklik gösteren bir olgudur, duygunun, eğitimin, anlık hislerin; temel dil özellikleriyle karıştığı bir edimdir. Dilyetisi birçok alana açılır: Hem fiziksel, fizyolojik, anlıksal, hem de bireysel ve toplumsal özelliklidir. (Saussure 2001: 38). Bu nedenle, F. de Saussure birey üstü ortak bir dizge olan dilin işleyiş kurallarına ulaşmaya çalışır. Bu da ancak somut konuşma biçimlerini inceleyerek mümkündür (Rifat 1998: 24). Dilin dizgesi yine sözlerin incelenmesinden çıkartılır. Betimleyici dilbilimi ve dil belgeleme çalışmalarının birlikte yürümesini sağlayan da dilin bu özelliğidir. Bireylerden alınan kayıtlar, özellikle yazılı geleneğe sahip olmayan ve sözlü gelenekleri de neredeyse kaybolmuş toplumlarda, sözün dil dizgesine çıkmasını sağlar. Dilbilimci, normal bir zamanda 'söz' değeri taşıyan bu verileri, 'olağanüstü' koşullarda bir 'dil' olarak kabul edebilir. Özellikle konuşur sayısının onlu rakamlarla ifade edildiği örneklemlerde bu kaçınılmazdır.

Saussure'nin dil/söz ayrımı tehlikedeki dillerin belgelenmesi çalışmalarında araştırmacılar için oldukça önemlidir. Çulımca örneğinde, saha araştırmamız Tutal ağzının konuşulduğu Teguldet ve Melets ağzının konuşulduğu Paseçnoe köylerinde yoğunlaşmıştır. Saha araştırması sırasında her iki köyde de düzenli ve sistematik bilgi alınabilen iki informantla çalışılmıştır. Teguldet köyündeki informantın (VM) verdiği bilgilerin Saussurcü ayrımla daha çok söz'e, Paseçnoe'daki informantın (AF) verdiği bilgilerin dil'e yaklaştığı düşünülmektedir. VM'nin günlük hayatta bildirişim kurabileceği kimse yoktur. AF'nin iletişim kurabileceği, somut düşüncelerini bireyüstü bir dizgeye aktarabileceği bir ortamı sınırlı da olsa mevcuttur. Bu bağlamda VM'den ulaşmaya çalıştığımız dizgenin zaman zaman kişisel tecrübelerin ve yaratma hissinin etkisinde kaldığını, AF'den ulaşmaya çalıştığımız dizgenin ise bellekten ve toplumsal edinimlerden gelen bir birikime sahip olduğu söylenebilir. Saussure dilin toplumsal bir olgu olduğundan yola çıkarak bireyüstü ortak bir dizge olan dilin işleyiş kurallarına ulaşmaya çalışır. Bu da ancak somut konuşma biçimlerini inceleyerek olanaklıdır, dilin dizgesi yine sözlerin incelenmesinden çıkartılır. Ama dilin bireysel söz içindeki somut gerçekleşmesi, onu ancak dilin işleyiş kurallarına varması açısından ilgilendirir (Rifat 1998: 24). VM'nin kişisel gözlemleri ve yaratıcılıkları, sınırlı kurallarla ürettiği sınırsız ifadeler aslında hayatta kalan son informant olduğu

için söz düzeyinden dil düzeyine yükselmiştir. Bu değişimde dilin canlı bir organizma olmasının etkisi vardır. Bu açıdan Çulımcanın belgelenmesi çalışmalarında hem VM'nin (Tutal ağzı) hem de AF'nin (Melet ağzı) verdiği bilgiler oldukça değerlidir ve günümüzdeki Çulımca çalışmalarının temelini oluşturmaktadır.

Dil, bir üretim sonucu oluşan canlı bir dizgedir. Bu canlı dizgenin sınırlı sayıda kuralı ve bu kurallarla oluşturabildiği sınırsız ifade biçimleri vardır. Dil belgeleme çalışmalarında dilin bu özelliğinden yararlanarak yapılan modellemelerden yararlanılır. Dil belgeleme, dilin şeffaf kayıtlarını keşfetme, açıklama, koruma ve yaymadır. Konsept kolay gibi görünse de uygulamada çok katmanlı bir süreçtir. Dil belgeleme koruma, canlandırma, bilimsel araştırma ya da dilin yeniden inşaası gibi farklı amaçlarla yapılabilir (Woodbury 2011: 159-162). Araştırmacının ve informantın ortak çalışması sonucu üretilen cümleler, sözlü ve yazılı metinler toplanıp bir derlem oluşturulur. Çalışmalar derlem oluşturulduktan sonra araştırmacı merkezli devam edebileceği gibi, anadili konuşucusunun görüşleri, sezgileri, tecrübelerine dayanarak da devam edebilir. Az çalışılmış dillerde bu iki yöntem de etkili bir şekilde kullanılır (Uzun 2000: 9). Bu çalışmada da benzer bir yol izlenmiştir. Önce saha araştırmaları neticesinde geniş bir 'veri havuzu' oluşturulmuş ve bu verinin bir derlem haline getirilmesi sağlanmıştır. Dil belgeleme çalışmalarının temelini oluşturan 'veri'; Himmelmann'ın (1998) çalışmasından bu yana birincil veri ve analitik kaynak olarak ikiye ayrılmıştır. Birincil veri; kayıtlardan, kayıtlarla ilgili notlardan ve transkripsiyonlardan oluşurken, analitik kaynak, birincil veriden yararlanmak suretiyle yapılan genellemelerden (tanımlayıcı gramerlerden ve sözlüklerden) oluşur. Çulım saha araştırması süresince yaklaşık 20 saatlik ses ve görüntü kaydı alınmış, 1000 cümlelik bir derlem oluşturulmuştur. Dil belgelemenin önemli kazançlarından biri de çalışılan dilin dünyanın herhangi bir noktasından ulaşılabilirliğini sağlamaktır. Arşivlerin ve derlemlerin başarıya ulaşması için standart kriterlerin belirlenmesi ve saha araştırmaları sırasınca dilbilimcilerin bu kriterler doğrultusunda belgeleme yapmaları gerekmektedir. Bu bağlamda dilbilimciler verinin sistematik bir şekilde işlenmesi için çeşitli yönergeler ve yazılımlar kullanmaktadır. Bu yazılımların başında ToolBox ve ELAN gelmektedir. ToolBox dilbilimciler için geliştirilen, metinlerin morfolojik ve sözdizimsel işaretlemesinin yapılabildiği, veri girişinin ve diğer platformlara veri aktarımının kolaylaştığı metin-merkezli bir veri yönetim sistemidir. ELAN ise saha araştırmasında elde edilen ses ve görüntü kayıtlarının senkronize edilmesinde ve transkrip çalışmalarının yapılmasında kullanılan bir yazılımdır. Araştırmacı ses ve görüntü senkronizasyonunu sağlamak için ayrıca Pluraleyes gibi yazılımlardan da yararlanabilir.

Dil belgeleme çalışmalarındaki ölçünü sağlamak için birkaç unsura dikkat edilmesi gerekir. Araştırılan dil çoğu zaman yazıya ve alfabeye sahip olmayabilir. Bu

durumda, o dil yazıya aktarılırken ölçünlü bir transkripsiyon kullanılması gerekir. Uluslararası Fonetik Alfabesi – IPA bu durumlar için ideal bir araçtır ve dünya dillerindeki çoğu seslerin yazıya dökülebilmesine imkan verir. Fonetik, morfolojik, sentaktik işaretleme yapılırken, net olunmalı ve okuyucuda karışıklığa yol açacak sembollerden ve kısaltmalardan kaçınılmalıdır. Hem kısaltmalar hem de işaratleyiciler için ölçünlü bir dil kullanılmalıdır. Ölçünlü işaretleme dili oluşturulması diğer araştırmacıların da dil yapılarını kolayca anlamasını sağlar. Ölçünü sağlamak adına The Leipzig Glossing Rules da dilbilimciler için önemli bir araçtır. Ayrıca, oluşturulan derlemin dili temsil edecek kadar geniş olmasına da dikkat edilmelidir.

Dil belgeleme çalışmalarında önemli aşamalardan biri de çalışılacak dilin akraba diller arasındaki konumudur. Dil, lehçe, ağız gibi adlandırmalar çoğu zaman politik, etnik ve dini gelişmelerden etkilenebilir. Araştırmacı, buna benzer dış etkenlerden etkilenmeden çalışmasına başlamalıdır. Çünkü, tehlikedeki dil araştırmacısının görevi, normları belirlemek değil, gördüğünü, duyduğunu en saf haliyle kaydetmektir. Zaten dilbilimcinin görevi dilde neyin doğru olduğuna neyin yanlış olduğuna karar vermek değil, yanlışı ve doğruyu kendi zemininde değerlendirmektir.

Orta Çulımcanın, aslında birkaç ağızdan oluşan bir lehçe olduğu çeşitli araştırmacılar tarafından dile getirilmiştir. Yukarıdaki sınıflandırmalar ışığında, Orta Çulım'ın tıpkı Hakas yazı dili gibi azak grubu diyalekti, Aşağı Çulım'ın ise bir ayak diyalektiği olduğunu söyleyebiliriz (Tekin ve Ölmez 2003: 80-81). Konum olarak birbirine yakın olan dillerden ise Aşağı Çulım'ın Baraba Tatarcasına, Orta Çulım'ın ise Hakasçanın Kızıl diyalektiğine yakın olduğu söylenebilir (Dulzon 1966: 466; Baskakov 1960: 207) Bu sınıflandırmalar özetlenecek olursa birçok özelliğiyle Çulım Türk dilinin günümüz Türk lehçeleri arasında Hakas, Tuva, Şor dilleriyle yakınlık gösterdiği görülmektedir. Çulımcanın bugün sadece iki ağzının (Tutal ve Melet) varlığını sürdürdüğünü, diğer ağızlarının artık konuşurunun kalmadığını da ayrıca belirtmemiz gerekir. Küerik, Ketin ve Yaçin ağızlarının tamamen yok olduğunu Dulzon'un 1940'lı 1950'li yıllardaki araştırmalarından anlıyoruz. Lemskya'nın aktardığına göre ise Yejin ağzının son konuşuru çok kısa bir süre öncesine kadar hayattaydı. (Lemskaya 2011: 17) Başbuğ'un 2014 yılındaki verilerine göre ise Güney Sibirya'da Teguldet ve Paseçnoe köylerinde yaşayan Çulım Türkleri arasında Çulım Türkçesini konuşabilen Teguldet'te iki, Novoşumilova'da 2, Paseçnoe'de ise yaklaşık beş kişi bulunmaktadır. Üç köyde Çulım Türkçesini anlayabilen kişi sayısının 50'den az olduğu düşünülmektedir (Başbuğ 2015)

Çulım Türkleriyle ilgili ciddi araştırmalar yapan Dulzon, Çulım Türk dilinin 16.-17. yüzyıllarda oluştuğunu, bu tarihlerden önce bölgede yaşayan yerli halkların çeşitli göçler neticesinde Türkleşerek çeşitli etnoslar ve diller meydana getirdiğini

ifade eder. Dulzon, bölgedeki Türkleşmenin 7. ve 8. yüzyıllarda başladığını ve bu sürecin 16. yüzyıla kadar sürdüğünü belirtmektedir (Dulzon 1950). Çulımcanın da bu süreçte oluşan çeşitli diyalektlerin birleşmesinden geldiği düşünülebilir. Aşağı Çulım diyalektinin, Kyürik, Ketin, Yejin, Yaçin ve Çibin ağızlarından oluştuğu, Orta Çulım'ın ise Tutal ve Melet ağızlarından oluştuğu bilinmektedir (Lemskaya 2011: 17). Orta Çulım'ın Tutal ağzı konuşurları Tomsk'a bağlı Teguldet ve Novoşumilova köylerinde, Melet ağzı konuşurları ise Krasnoyarsk'a bağlı Paseçnoe köyünde yaşamaktadırlar. Dulzon, bazı farklılıklara rağmen bu iki ağzın tek bir diyalekti oluşturduğunu belirtmektedir. Lemskaya ise Çulım Türk dili adlandırmasının dilbilimsel bir terimden ziyade aslında coğrafi bir adlandırma olduğunu belirtir ve 18. yüzyıla kadar 14 adet Çulım-Türk yerleşim yeri olduğunun altını çizer (Lemskaya 2011: 18).

Çulım Türk dili ile ilgili en ciddi araştırmalardan birini Lemskaya yapmıştır. Bölgede 2006'dan bugüne saha araştırmaları yapan araştırmacı 2011 yılında tamamladığı doktora tezinde Dulzon'un Melet-Tutal ağızları sınıflandırmasını takip eder. Orta Çulım diyalektinin Hakasçanın Kızıl ağzına, Aşağı Çulım'ın ise Baraba Tatarlarının diline yaklaştığını belirten Dulzon, bu dillerdeki Selpuk, Ket, Samoyed etkisinin de altını çizmiş, sınıflandırmasını buna göre yapmıştır. Bu sebeple Çulım Türk dillerinde bir Ural *altkatman etkisi'nden* (substrate-субстрат) bahsetmek mümkündür (Lvova ve diğerleri 1991: 140). Bölgedeki dillerin henüz yeterince yazılı kaynaklara sahip olmadığını, resmi dil statüsüne geçmediklerini ya da çok geç geçtiklerini düşünürsek, *altkatman etkisi'nin* sadece Çulımcada değil, edebiyat diline sahip olmayan bütün dillerde görüldüğü söylenebilir. Bu altkatman etkisi, hem Ural ailesinden hem de Altay dillerinden gelen bir katman tarafından oluşturulabilir.

Tomsk'ta yaşayan Çulımlılar 1992 yılında; Krasnoyark'ta yaşayan Çulımlılar ise yine Tomsk'taki Çulımlıların yardımlarıyla 2005 yılında bir Çulım derneği kurmuşlardır. Her iki dernek de bugün hem bölgesel hem de Rusya çapında resmi olarak tanınmaktadır. Tomsk'taki derneğin bugün çalışmalarını etkin bir biçimde sürdürdüğünü söylemek zordur. Ancak Krasnoyarsk'taki derneğin faaliyetleri oldukça etkilidir. Yapılan etkili çalışmalar sonucunda, Rusya Federasyonu'nda kimliğinde milliyet hanesine Çulım yazılan ilk bebek, Nikita 2011 yılında doğmuştur. Bu olay, Çulımlılar için önemli bir dönüm noktasıdır. Ayrıca, kısıtlı imkanlarla da olsa dernek bünyesinde dili canlandırma faaliyetleri yapılmakta, avcılık ve tarım faaliyetleri konusunda halk bilinçlendirilmekte ve etnik bayramlar kutlanmaktadır. Bir Çulım sözlüğü ve bir çocuk kitabı derneğin hedefleri arasındandır. Hem Batılı bilim insanlarının, hem de Tomsklu bilim insanlarının çabalarıyla dilin ihtiyaçlarını karşılayan bir Çulım alfabesi üzerine çalışmalar devam etmektedir. (Başbuğ 2015)

SONUÇ

Dil belgeleme neden önemlidir sorusunun birçok yanıtı vardır. Ancak bu sorunun en önemli yanıtı dilleri korumak olmalıdır. Dilleri korumakla anlatılmak istenen, dilleri kayıt altına alıp etnografik bir malzeme gibi arşivlerde saklamak değildir. Dilleri korumak, onları yaşatmak ve yeni nesillere aktarmakla mümkün olabilir. Bir dönem bazı Oryantalistlerin düştüğü yanlışa düşmemek için günümüz bilim insanları artık daha dikkatli çalışıyor. Her şeyden önce dil insana aittir. Ancak dil, insana ait olan diğer eşyalardan farklı olarak canlıdır. İnsana ait olan diğer eşyalar müzelerde, arşivlerde saklanabilir. Ancak dil, arşivde saklanmak, müzede gösterilmek için kayıt altına alınmaz. Dil, onu ait olduğu çevrede yaşatmak için kayıt altına alınır. Dilleri birbirine benzetmek, canlıları birbirine benzetmek gibidir. Hepimizin öncelikle şu soruları sorması gerekiyor: Sadece 2-3 canlıdan oluşan bir dünya, sadece bir çiçek türünden oluşan bir çiçek bahçesi, denizlerimizde sadece bir balık türü olsun ister miydik? Bu sorulara hayır yanıtını veren bizler, neden etrafımızda sadece güçlü olanın dilinin hayatta kalmasını isteriz? Politik sorunları, sadece bu sorunları konuşmak için maaş alan politikacılara devredelim. Korkularımızı ve siyasi kaygılarımızı bir tarafa bırakalım. Sibirya'da, Alaska'da, Kafkasya'da, Avrupa'da, Çin'de, Türkiye'de ve tehlikedeki dillere 'evsahipliği' yapan diğer ülkelerde dil çeşitliliğini korumak ülkelerin resmi dillerine zarar vermez. İnsanların kendi dilini bilmesi, konuşması, resmi dilin de daha güzel konuşulmasını sağlar. Çokdilliliğin beynin gelişimine olumlu etkilerini anlatan yüzlerce değerli çalışma yapılmıştır.

Çulımca örneği incelenirken; dilin tehlikede olmasının en önemli sebeplerinden birini uyumsama alanı ile açıklamaya çalıştık. Uyumsama alanı, kaybolmak üzere olan dilin altkatmanına 'gençlikte' yerleşen ve orada sessizce duran bir organizma gibi düşünülebilir. Bu organizma, 'yaralı dil' 'kararlı dil' tarafından yıpranıncaya kadar yan etkisini hissettirmez. Bunu, 'yan etki' diye adlandırmamızın sebebi bu etkileşimin faydalı sonuçlar da içermesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü, etkileşim dillere sadece zarar vermez. Etkileşim aynı zamanda yararlıdır, dilleri zenginleştirir.

Dil belgeleme çalışmaları açısından ele aldığımızda, Çulımca birçok dilin sahip olmadığı imkanlara sahiptir. Ancak yapılan çalışmalar olumlu adımlar olarak görülse de azalan nüfus ve işsizlik Çulımcanın en büyük tehditleri arasındadır. 2016 itibarıyla Teguldet ve Novoşumilova köylerinde 2, Paseçnoe köyünde ise 4 Çulım konuşu tespit edebildim. Yani nüfusun tamamının Çulım olduğu, yaklaşık 50 nüfuslu Paseçnoe köyünde bile neredeyse Çulım konuşuru kalmamıştır. Genç nesiller için anadili Rusça olmuş, Çulımca sadece ölmüş ninelerinin ve dedelerinin konuştuğu bir dil haline gelmiştir. Çulım Türkçesinin en genç konuşuru artık 64 yaşındadır. Çocuklar ve gençler arasında dilin konuşuru ya da anlayanı kalmamıştır. Gençleri dil öğrenmeye teşvik edecek bir durum da maalesef yoktur. Paseçnoe köyünde etnik bilincin daha yüksek olduğunu, Teguldet ve Novoşumilova köylerinde ana dilini korumaya ve yaşatmaya çalışan sadece bir kişinin olduğunu söyleyebiliriz. 1996 yılındaki

sayımlarda Teguldet'teki 742 Çulım'dan sadece 184'ü Çulımcayı konuşurken, 557'si anadili olarak Rusçayı göstermiştir. 2002 sayımlarında ise Rusya Federasyonu'nda 656 Çulım Türkü tespit edilebilmiş ve bunların sadece 270'inin anadilini bildiği kaydedilmiştir. 2010 yılındaki sayımlarda ise nüfus 355'e, konuşur sayısı 44'e düşmüştür. (Lemskaya 2013:50). Ancak bu rakamların, nüfus sayımı esnasında kendini Çulım olarak kabul eden insanlara göre oluştuğunu belirtmek gerekir. Aslında Çulım olan ama kendini Rus, Hakas gibi etnik gruplara dahil eden kişilerin de olduğu düşünülmektedir. Ayrıca, kendini Çulım olarak kabul eden kişilerin hepsinin Çulımca konuştuğunu söylemek de pek mümkün değildir. D. S. Anderson ve K. D. Harrison, 2003 yılında yaptıkları saha araştırmalarında 22 kişinin Çulımcayı serbest bir şekilde konuştuğunu tespit etmişler ve 12 konuşurdan bilgi derlemişlerdir. Onların verdiği rakamlara göre, Çulımcayı yaklaşık 30 kişi iyi seviyede, 20-30 kişi yarı akıcı seviyede konuşmaktadır. Adı geçen araştırmacılar ayrıca, Çulımca konuşurlarının ortalama yaşının 50-60 olduğunu düşünmektedir. Lemskaya ise saha araştırmalarında, Amerikalı araştırmacıların ulaştığı informantların birçoğunun artık yaşamadığını tespit etmiştir. Lemsksya'nın Çulım Türklerinin temsilcisi A. F. Kondiyakova'dan aktardığına göre, 2012 yılında yaklaşık 30 Çulımlı akıcı bir şekilde Çulımca konuşabilirken, bunların yaklaşık 10'u 50-85 yaş arasındaydı. Yine Lemskaya'nın aktardığına göre, Aşağı Çulımcanın 1921 doğumlu son konuşurunun 2011 yılındaki ölümüyle bu dil tamamen yok olmuştur. (Lemskaya 2011: 20-21). Kondiyakov'la 2014, 2015, 2016 yıllarındaki görüşmelerimize istinaden benim verdiğim konuşur sayısının Lemsksya'nın verdiği konuşur sayısından oldukça az olmasının sebebi birçok informantın artık hayatta olmamasından kaynaklanmaktadır. Çulım Türklerinde ortalama yaşam süresinin uzun olmadığını da belirtmek gereklidir. Bütün bu verilerden sonra, Anderson ve Harrison'un çalışmalarında bütün diyalekt ve ağızların toplamında 50'den az olan Çulımca konuşur sayısının günümüzde 10 civarlarına indiğini ve bu konuşurlardan sadece 2-3 tanesinin dili yaşatmaya istekli olduğunu ve bu durum sebebiyle Çulım Türk dilinin yakın bir gelecekte ciddi bir kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu ayrıca hatırlatmamız gerekir. Gerekli önlemler acilen alınmazsa son birkaç konuşurun ölümüyle, Çulımca artık sadece arşivlerde varolan bir dil olarak kalacaktır.

KAYNAKLAR

Aikhenvald, Alexandra Y., and Robert M. W Dixon. *Areal diffusion and genetic inheritance*. ed. Alexandra Y. Aikhenvald ve R. M. W. Dixon. Oxford University Press. 2001.

Andersen, Henning. "Center and periphery: adoption, diffusion, and spread." *Historical dialectology: Regional and social* s. 39-85. ed. J. Fisiak. Berlin: Mouton de Gruyter. 1988.

Harrison, K. David, and Gregory D.S Anderson. "Middle Chulym: Theoretical aspects, recent fieldwork and current state." *Turkic Languages* 7.2 (2003): 245-256.

Başbuğ, Fırat. *Çulım-Tutal Saha Araştırması*. V. M. Gabov (d. 1952, Teguldet Köyü) ile görüşme. Informant (VM). Elektronik kaynak:sada.org.tr, 2014.

Başbuğ, Fırat. *Çulım-Melet Saha Araştırması*. A. F. Kondiyakov (d. 1952, Paseçnoe Köyü) ile görüşme. Informant (AF). Elektronik kaynak:sada.org.tr, 2014.

Başbuğ, Fırat. *Çulım-Melet Saha Araştırması*. A. F. Kondiyakov (d. 1952, Paseçnoe Köyü) ile görüşme. Informant (AF). 2016.

Başbuğ, Fırat, "Çulım Türklerinde Balıkçılık", Balık Kitabı, (ed.) Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi, s. 297-332. 2015.

Baskakov, Nikolay A. *Tyurskie yazıki*. Moskova: İzd. Vostoçnoy literaturı: 1960.

Campbell, Lyle. *Historical linguistics*. Edinburgh University Press, 2013.

Dulzon, Andrey P. "Drevnie smenı narodov na territorii Tomskoy oblasti po dannım toponomiki" Uçenıe zapiski Tomskogo Gosudartsvennogo Pedagogiçeskogo Instituta. Tom VI. s. 175-187. 1950.

Dulzon, Andrey P. "Çulımsko-tyurkskiy yazık". Yazıki narodov SSSR, Tom II. Tyurkskie yazıki. Moskva: Nauka, 1966.

Dulzon, Andrey P. "Dialekty i govory tjurkov Chulyma." Sovetskaja tjurkologija 2 (1973): 16-29.

Emeneau, Murray B. "India as a lingustic area." *Language* 32.1 (1956): 3-16.

Grenoble, Lenore A. " Language ecology and endangerment." *The Cambridge handbook of endangered languages*. Cambridge University Press, 2011. 27-44.

Himmelmann, Nikolaus. "Documentary and descriptive linguistics." *Linguistics* 36 (1998): 161-195.

Himmelmann, Nikolaus P. "Language documentation: What is it and what is it good for?" In Gippert, J., N. P. Himmelmann & U. Mosel (eds.) Essentials of Language Documentation. Berlin: Mouton de Gruyter, 1–30. 2006.

Lehmann, Christian. "Language documentation a program". In Bislang, W. (ed.) Aspects of Typology and Universals. Berlin: Akademie Verlag. 2001.

Lemskaya, Valeriya M. "Çulımskie Tyurki: Sokraşenie çislenosti naseleniya kak rezultat transformatsii etnoyazıkovogo samosoznaniya" Tomskiy Jurnal LİNG i ANTR. Tomsk Journal LING & ANTHRO. 2013. 2 (2). 50–55.

Lemskaya V.M. Grammatikalizatsiya poliverbal'nıh konstrukctsii v chulymsko-tyurkskih govorah (v sopostavitel'nom aspekte). Diss. kand. filol. nauk. Novosibirsk, 2011.

Lewis, M. Paul, Gary F. Simons, and Charles D. Fennig (eds.). 2016. *Ethnologue: Languages of the World, Nineteenth Edition.* Dallas, Texas: SIL International. Online version: http://www.ethnologue.com

Lvova E.L., Dremov V.A., Biryukovich R.M., Aksyanova G.A., Hit G.L., Bagaşev A.N. *Turki taezhnogo Prichulımya. Populyatsiya i etnos*. Tomsk, 1991.

Muysken, Pieter (ed). *From Linguistic Areas to Areal Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins 2008.

Rifat, Mehmet. *XX. Yüzyılda Dilbilim ve Göstergebilim Kuramları I*., İstanbul:YKY, 1998

Saussure, Ferdinand. *Dilbilim Dersleri*. Çev: Berke Vardar. İstanbul: Multilingual, 2001.

Sherzer, Joel. "Areal linguistics in North America." *Native languages of the Americas*. Springer US, 1976. 121-173.

Starostin, Sergej A. "U çeleveçostva bıl edinniy prayazık" Beseda G. Zelenko s S. Starostinım. Znanie - sila. - Moskva, 2003, № 8) http://www.philology.ru/linguistics1/starostin-03a.htm

Tekin, Talat ve Mehmet Ölmez. *Türk Dilleri/Giriş*. İstanbul:Yıldız. 2003.

The Leipzig Glossing Rules (https://www.eva.mpg.de/lingua/pdf/Glossing-Rules.pdf)

Thomason, Sarah Grey, and Terrence Kaufman. *Language contact*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2001.

Trask, Robert Lawrence. *Historical linguistics*. Oxford University Press, 1996.

Trask, Robert Lawrence, and Peter Stockwell. *Language and linguistics: The key concepts*. Taylor & Francis, 2007.

Trubetzkoy, Nikolai S. "Proposition 16." *Acts of the First International Congress of Linguists*. 1928.

Uzun, Nadir Engin. *Ana Çizgileriyle Evrensel Dilbilgisi ve Türkçe*. İstanbul: Multilingual. 2000

Velten, Harry V. "The nez perce verb." *The Pacific Northwest Quarterly* (1943): 271-292.

Woodbury, Anthony C. "Language Documentation". *The Cambridge handbook of endangered languages*. Cambridge University Press, 2011. 159-186.